

послідовна у викладі: але інтересна як сконцентрований і поглиблений виклад авторської ідеології¹. Погляд на сучасні події зв'язується тут з суворою дуалістичною, богомильською містикою, відродженою і відсвіженою теоріями про владу антихриста, даними реформаційною добою. Від тих часів, коли відпав Сатана з своїми ангелами і їх місце у Бога зайняли люди,— одступник Сатана безнастанно воює на рід людський і багатьох приводить у погибель і смертю вбиває. Його копією являється папа:

Бывал папез архиереєм первым в порядку церковном, межи патріархами, держачи свой предѣль, Западныя стороны. Як на небесехъ межи аггелами Сатана отдѣленую часть держаль Который не заховавши стану своего из своими послушники от порядку отлучил ся и на Востоднюю² свѣтлую церковь райскую воюет, всѣхъ до своего послушенства ведучи³ — споминаючи собѣ первую зверхность, которую з другими посполу чиноначальники в порядку церковномъ мѣваль (122—226).

Всіх, хто не йде за ним, папа зве одщепенцями, але він тільки сам одщепенець «із усіми противними офірами його». Як не спустіло небо без Сатани, так не спустіла церква без папи. Її далі репрезентують східні патріархи. Але як Сатана, завидуючи нам, що ми стали наслідниками його слави у Бога, воював завсіди і тепер, «у останнім віку, кінчаючи владу свою», воює церкву божу і спустошує її «через старших, найвищих, можніших і мудріших», так се робить і папа. Знаряди Сатани — папа і поганський цісар турецький; знаряди папи — всі ті одступники, що приводять правовірних під його владу.

Папез всѣхъ ведучи до послушенства своего проклинает, мучит, забивает, войска насилает, панства и церкви забивает⁴, волности всякіе отимуєт, грозит, кричит, трубить, уставичне войну точит⁵. Малыхъ и великихъ соблазняючи церковь соборную католическую у своем дворѣ у себе в Римѣ быти повѣдает Новины по свѣту розсылаєт⁶, времена и лѣта измѣняетъ и личбу от сотвореня свѣта замешал⁷ и окоротилъ, и аньтихриста утаилъ, и якобы еще Мессии з Жыдами чекаючи, отвергши Христову кровь, опрѣсноки ведле порядку Ааронового из Жыдами уживают, Христа царя і ерея своего офѣру ведлугъ порядку Мелхиседекового отмѣтуют.

¹ Зазначу в початку пропущене видавцем, очевидно, з цензурних причин: Што мовите о святоблिवых патріархах і учителях своих — яко невѣрные поганы на Христа мовлят: «Чому не пришол Христос давно — спасти погибших, але на останку вѣка? нынѣ юж учити пришол, коли их много погибло?» (с. 118)

² У вид : невидомую.

³ У вид, тут додано: а такъ и онъ чинить.

⁴ Вид поправив забираєт

⁵ Стиль зовсім Вишенського!

⁶ У вид : розсыпоєтъ

⁷ У вид : змѣнилъ.

А з другої сторони cesар поганскій церковь с причини папезкое опановаль,— до своего панства всѣхъ притягаючи, такъже якъ папезъ церкви пустишить и на свое мечыбы¹ оборочает (с. 124-228)

Кінець світу наблизився. Календарна реформа мала на меті затаїти час приходу Антихриста. Письмо святе заповідає прихід перед кінцем світу Єноха, Ілії й Івана Богослова, як свідків трьох законів У приложенні «до нашого Російського роду» се виявилось в приїзді патр Йоахима, Єремії й великого протосінкела Никифора, «през которых нас караль, училь и писмом напоминаль сего останнего вѣку» (с. 125-229).

Гнів божий за останнє відступництво недвозначно показує себе в різних страшних знаках: громи і пожежі в Рогатині й Галичі, чудо з вином в Бересті, подібне чудо в Грубешові, де чаша під час богослужіння розсілась і випустила вино Відступники один за другим помирають злою смертю²: митрополит умер від гризоти, «Григорка (архиепископа полюцького) слугу и зрайцу его злый духъ замордовалъ, и инших поповъ негодныхъ бѣсове з церкве выметали» (с. 224).

«Южъ сѣкира при корени древа лежит южъ всему часть!» — се провідний мотив сей програмовой промови.

«По которой розмовѣ розышли ся ничего болше не чинячи», закінчує автор, навівши сю промову нібито львівського братчика «И з тымъ з сейму розѣхали ся — ажъ по сеймѣ указаль ся декрет сеймовый, якобы по той розмовѣ стати ся мѣль Же корол его м узнавает, же оны (владики) добре учинили, а речъ посполитая познавши их, сами на доводѣхъ противко них устали, и декрет на них вышоль³ И такъ уставичне и по сей день на церковь воюют Кого могучи лагодными словы, врядами, достоинствами до себе зневоляют, а инших мучат, грозят, книгами фалшивыми закидают книги замышляют — пишут под датою старою . (с. 229)

Потім, подавши наведене вище резюме, автор спиняється на деяких фальшивих доводах «западників», що ап. Петро був першим римським єпископом і папа перейняв від нього спеціальні права. Доводить, що ап. Петро в Римі не був і права, ним від Христа отримані, перейшли від нього до всього єпископату вселенської церкви. Диявол спантеличив «римську столицю», піддавши папам гадку, що вони мають якісь більші права від інших єпископів, потім спокусив світською владою і нарешті «мудрость поганских философовъ в сердцу ихъ залещиль» (с. 129-234).

¹ Невизразно, у вид поправлено мечети

² Сей мотив злої смерті на відступників — очевидно, дуже популярний між православними, ширше розвиває потім «Тренос». с. 75—6.

³ Річ Посполита — се соймові стани, вони переконалися, мовляв, з дискусії, що владки поступили правильно, і відступили від процесу проти них, і декрет вийшов проти станів, а на користь владик.

Все се мало колись царство гречьке — «тую мудрость свѣтскую и владзу земную», і вони були спокуюсо для його власті і церкви. цсарі і патріархи всіх чотирьох столиць попадали в різні ересі. Бог «за великіє добродѣтели их продковъ» кінець кінцем зняв з греків ту спокуюсо, «що Римляне казнею быти розумѣют, але мы православные помилованемъ»

Напервей мудрост(ь) свѣтскую отдалилъ от них, а далъ смиренумдріє; отнял скипетра царскіє, которые мучовали православных христиан¹, а далъ, хоть поганина, але оборонцу,— который хочай то взявши свой кинсонъ² не толко духовным, але и свѣцким православным без даня причины жадное кривды не чинит и якъ пес скарбу стережет сам не розхищает и хотящим розхищати забораняет Тут ся выполняють оные слова Христовы, же «брамы пекельные вѣры Христовы, на вызнаню Петра св уфундованое перемочи не могут » (с 130-235).

З того кінцева наука вірним:

Нехай же тя не приводит до отступленя вѣры оздоба церемоній римских, волности, розказываня всему свѣту, мудрость свѣта того и шастя свѣтовое, бо тоє все не ползует, але вредит, и в том ани сам Христос ани апостолы ани отцeve ся не кохали ся, и овшем от того бѣгали!

А другое стороны — наших патріарховъ убозствомъ и зневоленем не стыди ся сам абовѣм Спасител(ь) за себе кинсон давал, и апостолы и святыє отци ажъ до трох сот и шести лѣтъ по вознесеніи Христовѣ под нечестивыми царями (жили)³ И овшем, с того ся тѣшъ, иж наша церковь ест(ь) уфундована и основана на Христвѣ камѣни краеугольном Засѣла в Сіонѣ, во Іер(у)с(али)мѣ, там где все спасеніє наше содѣя ся. Маєт в собѣ свя(тость) и от Спасителя цалые ненарушоные вѣры вызнаня невонтпливые и неразрушоные⁴. И иные обѣтници Спасителевы на ней ся выполняють⁵, же брамы пекельные православия церкви восточное не перемагают. не толко вселенный неприятел(ь)⁶, але и з нас самых поставши ложные учителѣ, ухопленные мудростію римскою отступленям своим правовѣрным христианом одолѣти не могут

В том можеш собѣ на приклад взяти братство виленское якъ его превратити не могут от православия Ни огонь, ни мечъ! Але тымъ барзѣй Богъ ихъ подкрѣпляет, такъ иж в нихъ находят ся люде учоныє, годные, терпильные, смиренномудрыє Маючи шлем спасенія и меч духовный одолѣвають властем потужным, духовном и свѣцком, а слово божіє не вяжет ся, але овшем — растет и множит ся у правовѣрующих!

Не слухай же тых баламутовъ, которые тебѣ вдают, ижбы там церковь божія правдивая мѣла быти, где владза свѣцкая з духовною змешала ся. Где пыха гнѣздо собѣ збудовала Где мудрост(ь) свѣта того панует. Где флосифія поганская — Аристотелева наука слово божіє выворочает и инако вѣрити кажет. Где духовные пространно живут, полностей вшеляких за-

¹ У вид змінено, хто зна, теж чи не з цензурних причин. «отнял скипетры царей православныхъ. » (с 235, 1).

² У вид : канонъ

³ В ориг сього слова бракує

⁴ Ся фраза у вид значно змінена.

⁵ Теж

⁶ Сатана.

живають, на в'їру святую не словом божим, але мечемъ воюють Убѣгай от тых, убѣгай — бо то не Христова, але антихристова в'їра, которую ся противници наши держат! (с 301-235—6).

На тїм кїнець!

Коли я роздумую над сею українською історіософією початку XVII віку, мені приходить сам собою на пам'ять величний твір старшої доби — «Закон і благодать» XI віку Розуміється, з літературного погляду їх не можна й рівняти! Майстерно-бездоганний твір XI в. сильно відбиває від борюкань з стилем і формою філософа першого відродження. Його гадки приходиться часто тільки відгадувати в сих борюканнях; взірці гарної прози, що виступає місцями, переплітаються досить хаотичними фрагментами думок, наче прихапцем зачеркненими для пам'яті — не пов'язаними і не розвиненими відповідно. Але як прояв розбудженої мислі, як виклад широкої синтетичної системи, що пробує звести в цілість різnorodні прояви життя і дати їм розв'язку і ключ, «Пересторога» може бути поставлена поруч величного «Слова» XI віку!

«Слово» базується на кращих традиціях візантійства — Златоустової школи та її епігонів, за поміччю їх поборюючи понурий дуалізм пізнього візантійського аскетизму з його монахоманією і страхом перед живим світовим життям «Пересторога» комбїнує з тими аскетичними ідеями (відсвіженими і зміцненими відгомонами містично-аскетичного руху XIV в.) впливи і настрої реформації XVI в., і, незважаючи на присутність і в реформаційних ідеях різної чортівщини (папа-антихрист, війна диявола на правовірних, кінчина віку і под.), реформаційні настрої — активні, бадьорі і раціоналістичні — нейтралізують і перемагають аскетичну спадщину, її самовідречення і пасивність. Хоч «Пересторога» повторює за Василем Острозьким, Вишенським і Кліриком ідею страждання як уділу благочестивих, апологію щасливого поневолення грецької церкви, розвинену Фіلالетом, блаженної простоти і погорди до світської мудрості, бороненої Вишенським, — повторюючи часом у буквальных виразах його поучення, — але її програма далека від аскетичного самоїдства Вишенського. Поруч «руської віри» у «Перестороги» єсть ідея активного політичного громадянства — «рїчипосполитої народу Руського»¹, для котрого віра, конфесія,

---

¹ «Отступници при сконченю сейму (1600 р), коли (в)же всь справи судити ся занехивають, упросивши тых которые около судов засѣдають, кгда вше правє отволанє судовъ мало быти, написали собѣ позовѣ, якобы *речь восполитая народу Руского* от болших аж до менших становъ мѣли им дати позовѣ пред кроля, позываючи о то ижъ оны добра и вряды духовные, буду-

церков — се тільки одна з функцій, знаряд його політики, а не самоціль, що все покриває і абсорбує. Відмінно від Василя Острозького і Вишенського, що різко виступають проти всякого спілкування з еретиками, автор «Перестороги» похваляє політику кн Острозького й ін. щодо спільної політичної акції з євангелістами. Підчеркує поміч, що мало від них віленське братство, наприклад, устами кн Острозького грозить королеві повстанням, коли він надалі вестиме свою сторонничу релігійну політику (вище). Се зовсім не те, що поради Вишенського землякам: постити і молитись, щоб Бог послав чудо на короля (вище).

Все се велить мені, незважаючи на різну чортівщину і хіліазм у душі Зизанія¹, на випаді проти Аристотеля і сьогосвітньої мудрості в душі Вишенського², вважати «Пересторогу» за ідеологію нового часу: заповідь емансипації з-під середньовічної церковщини, розвитку раціоналізму і громадської активності і боротьби. того шляху, котрим піде українське життя XVII—XVIII вв., незважаючи на пароксизми церковної реакції, нав'язані католицькою реакцією Польщі. Воно обтрусить з себе поволі пережитки аскетичної фразеології, що ще сидить на «Пересторозі», і піде тою дорогою, на котрій став уже й її автор, незважаючи на сі фразеологічні чи ідеологічні пережитки. І тому я вважав потрібним присвятити сьому трактатові особливу увагу.

Пізнiші писання Вишенського. Вернімось ще до Вишенського — до його останніх творів. Після спорудження першого збірника, описаного вище, він писав ще довго, кільканадцять літ. Маємо чотири більші писання, з різними пе-

---

чи з них сенодалне зложенє и обнаженє, упорне противъ праву держат» (с 221). Розуміються тут позви Потієві і Терлецькому «въ жалобе ихъ милости пановъ обывателей в кн Литовского, воеводства Волынского и иныхъ воеводствъ такъ духовного, свецкого, рыцарского яко и посполитого стану людей релии грецкое», Архивъ Ю З Р I VI 109—110. Щодо поняття «рiч посполита» в устах політиків XVI в — див., напр., Кубалі «Ogzechowski» с 73—4 (Ориховський один з визначних теоретиків сєї ідеології): «Рiч посполита польська» не те, що «королиство польське», — се сума громадян, що правитьса сама собою, своїм «правом», а не королем.

¹ Можливо, він іде за ним і в толкуванні приїзду патріархів як аналогії з появою Єноха і Іллі, як се доводив Студинський, «Пересторога» с 136, див текст Зизанія в Пам'ятках с 97.

² В Історії України (VI с 563) я висловив гадку, що фінал «Перестороги», де автор, перед тим такий гарячий прихильник освіти й науки, несподівано дає копняка «філософії поганській, аристотелевій науці», був дописаний іншою рукою. Але, перестудювавши її наново з оригіналом у руках (що місцями виявляє важні відхилення від виданого тексту), я переконуюсь, що нема причини вважати се чужим додатком. Очевидно, в уяві автора потреба «посполитої науки», опертої на православній традиції, не суперечила агітації проти єзуїтської «аристотелевої мудрості».